

ФОРМИ МАНІПУЛЯЦІЇ СУСПІЛЬНОЮ СВІДОМІСТЮ В ІСТОРИЧНОМУ КОНТЕКСТІ

Цільмак О. М., Журжа Ю. І.

Розглянуто еволюцію форм маніпуляції суспільною свідомістю в розрізі історичної ретроспективи. Визначено соціальні підстави та особливості історичних форм маніпуляції. Окреслено роль міжособистісної та соціальної маніпуляції.

Ключові слова: маніпуляція, суспільна свідомість, форми маніпуляції, історичний контекст, соціальна маніпуляція, міжособистісна маніпуляція.

Рассмотрена эволюция форм манипуляции общественным сознанием в разрезе исторической ретроспективы. Определены социальные основания и особенности исторических форм манипуляции. Очерчено роль межличностной и социальной манипуляции.

Ключевые слова: манипуляция, общественное сознание, формы манипуляции, исторический контекст, социальная манипуляция, межличностная манипуляция.

The evolution of forms of manipulation with public consciousness in the context of historical retrospectives is reviewed. The social bases and features of historical forms of manipulation are defined. The role of interpersonal and social manipulation is outlined.

Keywords: manipulation, public consciousness, forms of manipulation, historical context, social manipulation, interpersonal manipulation.

Останнім часом відбулася ескаляція дослідження проблеми маніпуляцій свідомістю та поведінкою особистості як на теоретичному, так і прикладному рівні. Розгляду цієї проблеми приділяють увагу соціологи та психологи, історики й політологи, філологи й філософи. Однак робіт, які висвітлюють феномен маніпуляції в історичній ретроспективі в рамках соціально-філософського дискурсу, украй мало.

Серед учених, які аналізують проблему маніпуляції переважно з точки зору соціології, психології та політології, можна виділити роботи М. Бабюка, О. Бойко, Д. Волгогонова, Г. Грачова, Е. Доценко, С. Зелінського, С. Кара-Мурзи, Д. Карнегі, І. Князівої, Н. Лімнатіса, І. Мельника, Г. Шиллера, Е. Шострома та ін.

Необхідно відзначити, що незважаючи на те, що питання про історичні форми маніпуляції було поставлено ще у вітчизняній літературі, проблема соціальних підстав та особливості історичного розвитку форм маніпуляції практично не знайшли свого належного висвітлення.

Метою даної статті є спроба заповнити якоюсь мірою цю прогалину, осмислити соціальні підстави маніпуляції, розкрити категоріальний зміст цього поняття і відзначити особливості форм маніпуляції в історичному контексті.

Можна виділити такі основні етапи розвитку еволюції форм маніпуляції суспільною свідомістю:

- I. Первіснообщинний лад.
- II. Рабовласницький лад.
- III. Епоха Середньовіччя (феодалний лад).
- IV. Епоха Нового часу.
- V. Сучасність (капіталістичний лад).

Розглянемо їх детальніше. Так, у період первіснообщинного ладу маніпуляція суспільною свідомістю розглядається як технологія влади. Влада в цьому випадку – це панування думок і поглядів, духу людини. Так, у кінцевому підсумку влада – це передусім влада духовна. Історія неухильно це підтверджує. Первісні форми влади носять сакральний характер, тому що засновані на релігії, а у формі релігії виникає спочатку все те, що згодом стає духом, думкою, світоглядом, загалом все нематеріальне і надчуттєве.

З моменту розвитку здатності до абстрактного мислення виникають і релігійні погляди людства, зароджуються релігійні вірування. Залежно від умов проживання, ландшафтних і кліматичних особливостей ареалу місцезнаходження первісної спільноти, людського й тваринного оточення, що

постійно зазнавали змін, також змінювались притаманні людині релігійні погляди, уявлення. Переважно ці зміни зумовлені розвитком людського мислення.

Також, у період первіснообщинного ладу йдеться про владу як про соціокультурний феномен, яка здійснювалася через міфологічність суспільної свідомості. Маніпуляція грала роль соціальної ідентифікації, самовизначення людської спільноти.

Міфологічність свідомості, абсолютне в трансцендентне у формі природних явищ, богів, магії і чаклунства, міфотворчість стає тією опосередкованістю, через яку здійснюється маніпуляція як метод неусвідомленого соціального управління і збереження культурних традицій. Провідниками міфотворчості ставали жреці та шамани.

У реальності людського буття трансцендентне займало значне місце. У зв'язку з цим модель ієрархії будувалася за рахунок виділення «головних» і «неголовних» богів.

Саме відносини влади, ієрархії, асоціативного прийняття відносин влади-підпорядкування, суб'єкт-об'єкт формують не тільки ті людські структури, які задіяні в маніпуляції, а й соціальні умови, які сприяють активізації цих структур у маніпулятивному аспекті.

У період існування первіснообщинного ладу не було класів і не існувало експлуатації. Розвиток поділу праці, удосконалення знарядь виробництва та застосування металевих знарядь, підвищення продуктивності праці привели до виникнення індивідуального господарства, а разом з цим до виділення можливої верхівки та розкладу родових відносин.

Поступово первіснообщинний лад змінився класовим ладом. У країнах античного Середземномор'я та Стародавнього Сходу первіснообщинний лад переріс у рабовласницький лад, а в країнах Європи, зокрема в східних слов'ян – у феодалний лад.

Існує думка, що маніпулятивна практика в період рабовласницького ладу переважно здійснювалася у формі міжособистісної взаємодії, яка реалізовувалася в політичних дискусіях, софістиці та мистецтві публічних виступів. Це пояснюється тим, що панував насильницький метод примусу, тобто рабство, а потреба в ненасильницьких методах (маніпуляції) була відсутня. Однак це припущення помилкове, оскільки в період панування насильницьких методів примусу велика кількість людей становили вільний стан. Їх свобода реалізовувалася у свободі слова, вільнодумстві та прямій участі в політичних справах держави. З метою недопущення хаосу в країні виникала необхідність керованості вільних процесів.

Тому в епоху рабовласництва, з одного боку, насильницького методу примусу, а з іншого – широкого спектру свобод, використовуються ненав'язливі, «легкі», «м'які», ненасильницькі та непомітні методи управління-примусу.

Цей період відзначається зародженням філософії й поділу філософських поглядів на зародничі та ідеалістичні. Але прикладом підпорядкованості й керованості суспільної свідомості традиційного світогляду може служити всім відомий факт суспільного осуду Сократа за його самостійні погляди та невжиття традиційного світогляду тієї епохи.

Ведення психологічної війни в цей період яскраво виражено в біблійній легенді, в якій згадується про те, що Гедеон, ведучи війни зі своїми численними противниками, регулярно вдавався до військових хитрощів і залякуванню ворога. Одного разу він зміг так заплутати супротивника, що той, впавши в сум'яття, вдарив по своїх військах. Стародавні рукописи повідомляють нам про те, що римляни, перед тим як зробити похід на ворога, поширювали чутки про перевагу своїх легіонів, небаченої хоробрості римлян і їх нездоланної рішучості здобути перемогу.

Ще в давнину застосовувалися найрізноманітніші приййоми духовного впливу на противника, іноді вельми оригінальні, незвичайні. Так, у творах давньогрецького філософа та історика Плутарха міститься один цікавий і повчальний

фрагмент. Коли в Римі дізналися про те, що цар етрусків готується вчинити напад на землі римлян, у табір етрусків був направлений патрицій Муцій Сцевола. Прибувши у ворожий табір, Сцевола довго відмовляв етрусків від наміру напасти на Рим і навіть погоджувався принести дари воєвничому противнику. Цар етрусків був непохитний: «Рим має власти!» Тоді Муцій Сцевола, вичерпавши всі доводи, використав у переговорах останній аргумент: він простягнув руку над вогнищем і холоднокровно спалив її. Цар етрусків був уражений силою духу посланця римлян. Його рішучість напасти на Рим похитнулася: адже він побачив, наскільки сильні духом і хоробрі ті, кого він збирається підкорити [1, 44].

У цю зовні нехитру давню легенду вкладений глибокий філософський зміст: висока моральна стійкість своїх військ є одночасно ж чинником, що паралізує волю противника до боротьби і перемоги.

Суспільна свідомість епохи Середньовіччя характеризується глибокою релігійністю і символічністю. А.Я. Гуревич визначає релігійність «корінною рисою середньовічного світогляду» [2, 76], а символізм – «пронизливий середньовічне життя на всіх рівнях, від витонченої теологічної екзегези і ритуалів посвячення в лицарі до страхітливої процедури анафемі...» [2, 24].

Християнський символізм «подвоював» світ, надаючи простору новий, додатковий вимір, невидимий оку, але осяжний за допомогою цілої серії інтерпретацій. Ці багатодумні тлумачення відправлялися від слів св. Павла: «Буква биває, дух оживляє» [2, 94].

Відповідно, кожен текст Письма витлумачувався як буквально, так і духовно або містично, причому містичне тлумачення, у свою чергу, мало три сенси. Отже, текст загалом отримував чотири інтерпретації. По-перше, його слід було розуміти з фактичної сторони («історичне» тлумачення). По-друге, той же факт розглядався як аналог іншої події. Так, події, описувані в Старому завіті, поряд зі своїм безпосереднім сенсом мали й інший – завуальований, алегоричний, який указує на події, про які оповідає Новий завіт («алегоричне» тлумачення). По-третє, давалося повчальне тлумачення: подія розглядалася як моральний зразок поведінки («тропологічне» тлумачення). По-четверте, у події розкривалась сакраментальна релігійна істина («аналогічне», тобто піднесене, тлумачення). Ідею цих інтерпретацій висловлював вірш:

*Littera gesta docet, quid credes allegoria,
Moralis quod agas, quo tendas, anagogia.*

(«Буквальний сенс вчить про подію; про те, у що ти віруєш, вчить алегорія; мораль наставляє, як чинити; твої ж прагнення відкриває аналогія») [2, 94-95].

Одне і те ж поняття могло бути витлумачено у всіх чотирьох сенсах. Наприклад, Єрусалим в буквальному значенні – земне місто; в алегоричному – церква; в тропологічному – праведна душа; в аналогічному – небесна батьківщина [2, 95]. Теологи застосовували цей спосіб інтерпретації тільки до Писання, відкидаючи можливість подібного ж тлумачення мирських текстів.

Середньовічний реалізм, особливо якщо його розглядати не в інтерпретації богословів і філософів, а у вульгаризованому сприйнятті «середньої людини», був дуже огрубізовано паралельно платонівському розумінню світу і мав з ним лише зовнішню схожість. Людина тієї епохи була схильна до змішання духовного й фізичного планів і виявляла тенденцію тлумачити ідеальне як матеріальне. Абстракція не мислилась поза її зримого конкретного втілення. І духовні сутності, і їх земні символи та відображення однаково об'єктивувались і мислились як речі, які цілком можна було зіставити. Зображати в рівній мірі виразності і натуралістичності.

У середні віки простежувалася близькість людини до природи, настільки тісний зв'язок з нею, що важко було провести чітку лінію між людиною і природним середовищем. Говорячи про специфічне сприйняття часу в Середньовіччі, варто відзначити, що час відчувався, як невід'ємна якість буття, настільки ж важливий, як і саме життя. Все це свідчить про почуття повноти буття, ще не роз'ярим людським досвідом і рефлексією на складові компоненти й не перетвореного на абстрактні категорії. Людина ще не перетворилася на суб'єкта, в якому обґрунтовує свою істинність все існуюче, яке повинно бути з ним співвіднесеним. Безпосередність ставлення до життя, органічне переживання її – такою є

світовідношення людей у суспільстві, не роз'їденому пануванням речей над людиною.

Періодом сучасної історії, яка слідує за Середньовіччям, є епоха Нового часу. Хронологічні рамки цього періоду чітко не окреслені та охоплюють кінець пізньої частини Середньовіччя (бл. 1500) і початок Епохи революцій (бл. 1800), при цьому історики традиційно його розмежовують, починаючи від завоювання Османською імперією Константинополя в 1453 році та закінчуючи Великою французькою революцією в 1789 році. У різних регіонах світу тенденції нового часу являють собою відмову від середньовічних способів організації. В Європі в цей період відбувся занепад феодалізму, який включає в себе Реформацію, Тридцятирічну війну, європейську колонізацію Америки, золотий вік піратства тощо.

Так, лицарем Робером де Кларі, який є учасником Четвертого Хрестового походу, у його книзі «Завоювання Константинополя» висвітлюються події цього походу через ціннісно-нормативні орієнтири, що є своєрідним відображенням суспільної свідомості.

Періоди церковної інквізиції, Реформації, поширення католицизму в Європі були повні прикладами навіювання масам, що б'ються арміям відповідних моменту релігійних догм, постулатів, відозв. Але всі вони були далекі від істини. С. Цвейг, кажучи про ті далекі часи, влучно зауважив, що «права так густо пересипана брехнею, а факти – вигадкою, що можна, в сутності, обґрунтувати будь-яку точку зору...» [3, 20].

Широко використовувалися в політичній і збройній боротьбі релігійні фальсифікації, викривальні памфлети. У XVII ст. Ватикан за допомогою булли папи Григорія XV оповіщає віруючих католиків про те, що справами поширення релігійних ідей і боротьби з інакдумцями займатиметься спеціальний орган – Конгрегація пропаганди віри. Нетерпимість і духовна жорстокість висвітлювали будь-які дії в ім'я віри. Все, що проголошувалося гідним віри, бралось під захист, і навпаки – на кому лежав штамп «ворогів божих», ті піддавалися не просто остракізму, а й часто фізичному знищенню. Страх, містифікація, мутна свідомість мас були тим ґрунтом, на який церква, і світська влада кидали потрібні їм насіння ненависті, покірності, фанатизму. Один слух про те, що наближаються лиха, крах, напасті, паралізував волю людей до опору. Роль чуток (якими управляла значною мірою церква) добре показав В. Шекспір в образі Молви [4]:

*Я шила плащ себе из языков,
Чтоб ими лгать на всех наречьях мира.
Нет выдумки такой и клеветы,
Которой я б ушей не засорила.
Я говорю про мир в канун войны,
И я вооруженьями пугаю
В дни тишины, когда земля полна
Какой-нибудь совсем другой заботы.
Молва - свирель. На ней играет страх,
Догадка, недоверчивость и зависть.*

Для епохи Нового часу всеохоплюючою нормою стає раціоналізм, сциєнтистська раціональність у рамках антропоцентричного світогляду. Примат розумності та раціональності являє собою ту соціальну основу, на якій стає можливим здійснення маніпулятивних практик. Маніпуляція суспільною свідомістю перетворюється на метод його соціальної уніфікації, індивідуальної конвергенції.

Основним стереотипом свідомості стає свідомість «суспільства споживання». Маніпулятивна практика здійснюється через сферу потреб, бажань і переконань. У цьому разі поведінка стає передбачуваною. Управління та контроль масовою свідомістю здійснюється за допомогою програмування потреб, бажань і переконань.

При цьому «масова» людина не здатна критично мислити, її свідомість повинна формуватися ззовні й управлятися. Маніпуляція стає формою ідеологічної практики, що легітимізується соціумом. З цього питання цікава точка зору Х. Ортега-і-Гассета. Він пише, що феномен маніпуляції суспільною свідомістю пояснюється необхідністю духовного управління, духовної диктатури. «У більшості людей, – пише Х. Ортега-і-Гассет, – немає власної думки, і слід втиснути її в людей під тиском ззовні, як мастило в машину. А для цього потрібно, щоб духовний початок, яким би він не був, володів владою і здійснював її, щоб ті, хто не замислювався, – а таких більшість – замислили. Інакше людське суспільство стане

хаосом, і навіть більш - історичним ніщо» [5, 119].

Капіталістичний лад відзначається перемогою капіталістичної суспільно-економічної формації. Боротьба в духовній області ворогуючих угруповань держав, а також експлуаторів з експлуатованими стала характеризуватися низкою нових моментів.

По-перше, пролетаріат уперше отримав справжню наукову марксистську ідеологію, що сформувалася в середині XIX ст. Виступи трудящих проти своїх класових гнобителів стали носити все більш осмислений характер. Антагонізм між буржуазною ідеологією та ідеологією комуністичною чітко висловив глибокий вододіл, існуючий між класовими інтересами капіталу і трудящих.

По-друге, боротьба ідей, що супроводжувала політичні сутички, військові кампанії, стала широко спиратися на матеріальну базу: друк, а пізніше, у XX ст., і на радіо. Бурхливий розвиток засобів друку в XIX і особливо на початку XX ст. створив широкі можливості цілеспрямованого впливу на мільйони мас. Громадська думка, ефект гласності, можливість маніпулювати свідомістю придбали таку силу, з якою не могли вже не рахуватися ні монархи, ні прем'єри, ні полководці. Відомо, наприклад, судження Наполеона про роль газет: «Чотири газети зможуть заповіяти ворогові більше зла, ніж стотисячна армія» [6, 52]. Правлячі класи отримали широкі можливості для фальсифікації подій, фактів, умовчання про небажані явища, умисної дезінформації читачів. Преса перетворилася на потужну зброю буржуазії в класовій боротьбі, а також стала використовуватися й у війнах, постійно супутніх капіталістичному розвитку.

Використання друкованих засобів впливу на супротивника почалося під час першої світової війни 1914-1918 рр. Саме в цей час були використані методи та засоби психологічної війни, яку стали вести один проти одного англо-франко-російська і австро-німецько-італійська коаліції. Зображення участі коаліцій у війні носить суто оборонний характер. Соціальна брехня буржуазії була покликана приховати дійсне виникнення й причини світової війни, що кореняться в експлуаторському способі виробництва, міжімперіалістичних протиріччях і прагненні до переділу світу.

У наш час великі можливості впливу на суспільну свідомість населення виникли завдяки ЗМІ, а саме пресі, радію, телебаченню, кіно, рекламі, інтернету, а також прогресу сучасної техніки. Ці засоби масового впливу в нинішньому капіталістичному суспільстві належать переважно монополістичній буржуазії, яка використовує їх у своїй діяльності як певний механізм управління суспільством, маніпулювання поведінкою та свідомістю.

На думку американського соціолога М. Чуркаса [7, 13], справжньою причиною маніпулювання є зіткнення інтересів соціальних груп, а не прогрес засобів масових комунікацій і техніки. Маніпулювання свідомістю й поведінкою осіб стало можливе завдяки соціально-монополістичному характеру сучасної капіталістичної суспільної системи та пануванню великої буржуазії. Загальну стратегію непрямого, прихованого маніпулювання (стратегію обману) громадською думкою насамперед зумовлює прагнення менших верств населення заручитися підтримкою широких верств населення.

Сучасна світова спільнота в соціальному аспекті характеризується небаченою поляризацією. Тривалий час процеси поляризації розглядалися з погляду класових суперечностей. При цьому класи визначалися як великі групи людей, які відрізняються один від одного місцем у системі суспільного виробництва, способами отримання та розмірами суспільного багатства, які вони мають у своєму розпорядженні.

Історія всіх суспільств, заснованих на експлуатації, на думку К. Маркса [7, 14], була історією боротьби класів, яка визначалася як рушійна сила розвитку та переходу від однієї суспільної формації до іншої. У цьому випадку основну роль відігравало протистояння між пригнобленими та гнобителями. Сила пригноблених, яких за кількісним критерієм було більше, полягала в їх об'єднанні навколо єдиної соціальної ідеї - справедливості, а сила гнобителів визначалась в їх багатстві та владі.

Технологія та система маніпулюванню свідомістю належним чином були сформульовані та оформлені в XIX столітті. А у XX столітті стало можливе глобальне, масове маніпулювання свідомістю, при цьому практично будь-яка людина ставала об'єктом маніпулювання.

Цікавою є еволюція терміна «маніпулювання» в нашій країні. Так, у радянську добу цей термін застосовувався, як правило, до комерційної реклами, «буржуазної пропаганди та ЗМІ» тощо.

Але часи змінювалися. На початку «перебудови» однією з найпопулярніших книг була робота Д. Карнегі «Як завойовувати друзів і здійснювати вплив на людей». Для радянського читача книга була незвичною, оскільки в ній були висвітлені способи маніпулювання слабостями та настроями людей, впливу на них. Книга радила «насаджувати на гачок наживку, що відповідає смакам риби» [8]. У цій роботі автор показав корисність міжособистісного маніпулювання. Згодом на ринку з'явилася величезна кількість літератури, в якій давалися поради щодо впливу на людей, завоювання довіри, вигравання суперечок тощо. Ця література повторювала «філософію» Д. Карнегі в різних сферах людської діяльності.

Сьогодні розробляються ненасильницькі методи впливу на людей, коли маніпулювання здійснюється проти волі людей, але за їх згодою та на користь деякої частини суспільства. Знаряддям влади над людьми та одним із методів управління стає використання інформації.

У результаті змін, що відбулися в суспільстві, маніпулювання свідомістю відіграє визначальну роль у соціальних процесах та вийшло на передову позицію.

Отже, маніпуляція суспільною свідомістю є формою управління, технологією влади, яка має субстанціональну основу та є феноменом соціально-культурного простору у своєму онтологічному вимірі.

Основною ознакою маніпуляції суспільною свідомістю є її опосередкованість і перманентність, імпліцированість у суспільну свідомість. Це дає можливість припустити про існування маніпуляції з моменту появи людини як суб'єкта соціального, наділеного свідомістю.

У розрізі історичної ретроспективи маніпулювання суспільною свідомістю розширює спектр технологій, змінює форми, удосконалює методи, адаптується в мінливих умовах історичної дійсності, але незмінними залишаються її соціальні підстави - це відносини влади, її опосередкованість стереотипами, ціннісно-нормативним середовищем і міфологізацією суспільної свідомості. Маніпуляція володіє онтологічним статусом на всіх етапах розвитку людської історії.

Література

1. Волгогонов Д.А. Психологическая война: Подрывные действия империализма в области общественного сознания. - 2-е изд., доп. - М.: Воениздат, 1984. - 320 с.
2. Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры. - 2-е изд., испр. и доп. - М.: Искусство, 1984. - 350 с.
3. Мария Стюарт [Текст] / С. Цвейг; [пер. с нем. Р. Гальпериной, стихи в переводе В. Левика, предисл. Б. Сучкова. - М.: Изд-во иностр. лит., 1959. - 350 с.
4. Вильям Шекспир. Король Генрих IV (Часть вторая). [Електронний ресурс]: http://www.theatre-library.ru/files/sh/shakespeare/shakespeare_51.html.
5. Ортега-и-Гассет Х. Избранные труды: Пер. с исп./ Сост., предисл. и общ. ред. А.М. Руткевича. - М.: Издательство «Весь Мир» 1997. - 704 с.
6. Беглов С.И. Внешнеполитическая пропаганда. Очерки теории и практики. М.: Высшая школа, 1980. - 366 с.
7. Сугестивні технології маніпулятивного впливу: навч. посіб./ [В.М. Петрик, М.М. Присяжнюк, Л.Ф. Компанцева, Є.Д. Скулиш, О.Д. Бойко, В.В. Остроухов]; за заг. ред. Є.Д. Скулиша. - К.: Наук.-вид. відділ НА СБ України, 2010. - 248 с.
8. Дейл Карнеги. - Екатеринбург: Изд-во - «ЛИТУР». 2000. - 720 с.

*Журжа Ю.І.,
Інженер зв'язку штабу Приморського РВ
ОМУ ГУМВС України в Одеській області
Науковий керівник: Цільмак О.М.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри криміналістики, судової медицини
та психіатрії
ОДУВС
Надійшла до редакції: 15.08.2015*